

15.1 NEVTÍRAVÉ PŘÍSTUPY V PERSPEKTIVĚ SPOLEČENSKÝCH VĚD A PROBLÉM TERMINOLOGIE	400
15.2 MOŽNÉ VYUŽITÍ ZDROJŮ DAT V NEVTÍRAVÝCH VÝZKUMNÝCH PŘÍSTUPECH	401
15.3 VÝHODY A LIMITY NEVTÍRAVÝCH VÝZKUMNÝCH PŘÍSTUPŮ	403
15.4 SPECIFIKA VÝZKUMNÉHO PROCESU	404
15.4.1 Výzkum s využitím odborných sekundárních dat	407
15.4.2 Výzkum s využitím mediálních zdrojů	408
15.4.3 Výzkum s využitím virtuálních dat	409
Shrnutí	412
Doporučená literatura	413

Za komentáře kapitoly a doplnění psychologických aspektů děkujeme doc. PhDr. Ivě Poláčkové Šolcové, Ph.D.
Za zpracování podkapitoly 15.4.2 Výzkum s využitím mediálních zdrojů děkujeme Mgr. Markétě Škodové z Metro-
politní univerzity Praha.

Častou stereotypní představou o společenskovedním výzkumu je, že je nutně svázán s tím, že na vzniku dat se musí sociální vědec aktivně podílet, že je musí vytvářet. Tedy že musí provádět pozorování, rozhovory či třeba dotazníkové šetření. Je to představa mylná. Mnoho informací, které mohou vypovídat o světě kolem nás, se v něm nachází bez ohledu na náš vlastní výzkum.

V následující kapitole se budeme věnovat tomu, jak pracovat se *zdroji dat, která vznikla nezávisle na našem vlastním výzkumu*. Přičemž je nezbytné předestřít, že výzkumných designů (viz rámeček 11.4) založených na takových datech je nepřeberné množství. Často jde o designy, které kombinují postupy společenskovedních disciplín uvažovaných v této učebnici (sociologie, sociokulturní antropologie, psychologie) s dalšími společenskovedními a humanitními obory. Potažmo které zakládají subdisciplíny těchto společenskovedních oborů či oborů nové. V následující kapitole tedy rozhodně neuvědeme vyčerpávající množství přístupů, jež jsou založeny na práci s daty, která již existují (vytvořili je jiní sociální aktéři, ale i výzkumníci) a která můžeme využít pro zodpovězení našich výzkumných otázek. Spíše se pokusíme ukázat, o jaké zdroje dat se ve společenskovedním výzkumu můžeme legitimně opřít a jaké specifické metodologické nároky to nese.

Udělejme si nejprve představu o tom, co vše můžeme jako **zdroje dat** pro svůj výzkum využít.

1) **Institucionální zdroje dat**, tedy úřední záznamy neboli dokumenty v neklasičtějším slova smyslu, produkty organické činnosti veřejných a soukromých institucí. Jsou to písemnosti politickosprávních a finančních úřadů, policejních a soudních orgánů, vojenských úřadů, církevní správy, hospodářských organizací, kulturních, vzdělávacích, zdravotnických institucí, zájmových a politických spolků, politických stran atp. Takové písemnosti obvykle nalezneme v archivech (Národní archiv, oblastní, okresní a městské archivy, podnikové archivy...) či přímo v daných organizacích (např. povinně zveřejňované výroční zprávy). Mohou mít i nepsanou povahu (kupř. mapy, technické výkresy, viz vizuální/ikonografické zdroje dat).

2) **Zdroje dat osobní povahy**, tedy všemožné soukromé písemnosti jako třeba deníky, soukromá korespondence, rodinné kroniky, účty, doklady, ale třeba i přípravný materiál vzniklý z literární, vědecké či publicistické činnosti. I tyto zdroje dat mohou mít jinou než psanou povahu, například rodinné fotografie. Nalezneme je v archivech, ale také jako „pozůstalosti“ v muzeích (např. Památník národního písemnictví, Národní muzeum, Národní technické muzeum) a samozřejmě v osobním vlastnictví.

Rámeček 15.1 → Příklady výzkumů založených na písemných dokumentech

Institucionální dokumenty jako zdroje dat využívají typicky historiografické studie, ovšem to neznamená, že by nenašly uplatnění i ve společenských vědách. Jednak samozřejmě při studiu sociálních jevů, procesů a fenoménů v minulosti (historická sociologie, historická antropologie), ale třeba též v současném studiu organizací.

Příkladem konkrétního výzkumu, založeného na analýze institucionálních dokumentů, je studie urbánního antropologa Ulfa Hannerze (2010), který v 70. letech 20. století prováděl etnografický výzkum (viz kapitoly 11.5, 12.5 a zejména 14.4) města Kafanchan v Nigérii. Zprávy místních koloniálních úředníků z 30. až 50. let 20. století, uložené v nigerijských archivech, Hannerzovi poskytly nezbytný kontext koloniální minulosti města, ale posloužily mu také jako základ rozhovorů s místními veterány i s penzionovanými úředníky v Londýně, kteří v Kafanchanu kdysi sloužili (Hannerz 2010: 66 a 73). Jednou ze současných významných antropologických studií, založených především na analýze archivních dokumentů (konkrétně z holandského koloniálního archivu), je kniha antropoložky Laury Ann Stoler *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (2010). Jedná se o monografii, která rozvíjí analýzu koloniálního diskurzu.

V psychologii jsou významným nevtíravým zdrojem dat dokumenty o chování jedince a skupin. Jejich analýza například poskytuje vhled do mentálních konstruktů jedince a skupiny, jež umožňují danému jedinci jednat určitým způsobem v rámci sociální skupiny. Pro ilustraci můžeme zmínit analýzu rozhodovacích procesů expertů v souvislosti s fenoménem tzv. skupinové soumysli (*groupthink*). Irving L. Janis (1972, srov. Hart 1991) analyzoval řadu dokumentů, které obsahovaly komunikaci o rozhodnutí americké zahraniční politiky. Dospěl k závěru, že v mnoha případech (např. invaze amerických jednotek na Kubu v zátoce Sviní, bombardování v Pearl Harboru, vietnamská válka) mohla za chybné nebo špatné rozhodnutí tzv. skupinová soumysl, tedy takový způsob myšlení jednotlivců ve skupině, kdy ve specifických podmínkách (časová tíseň, skupina v izolaci, politický tlak, pocit soutěže s nepřítelem ad.) členové expertní skupiny preferují zachování shody ve skupině na úkor nezávislosti v rozhodnutí, vlastní odbornosti či samostatnosti.

Práci se zdroji dat osobní povahy se nevyhne ani ve výzkumech, které se detailně věnují životním příběhům individuálních aktérů. Za klasický příklad společenskovedního výzkumu, kde se pracovalo s prameny osobní povahy, lze považovat průkopnickou studii zakladatelů **biografického přístupu** (viz kapitoly 11.5 a 13.4.3) v humanitních vědách Williama Thomase a Floriana Znanieckého *The Polish Peasant in Europe and America* (1918–1920). Jejich studie se zakládala na analýze osobních dokumentů (dopisů, deníků apod.). Zkoumali utváření etnické identity polských imigrantů v USA – sedláků, kteří se ocitli v urbanizovaném prostředí. Thomas a Znaniecki mohli prostřednictvím *kvalitativní obsahové analýzy* osobních dokumentů sledovat, jak tito lidé postupně nahrazují své původní příbuzenské vazby novými pouty – v tomto případě etnickými (srov. Svoboda 2007).

3) **Mediální zdroje dat**, tj. různé typy veřejných, oficiálních mediálních sdělení různorodého charakteru, texty publikované v novinách, časopisech (tištěných i publikovaných online), televizní či rozhlasové zprávy, ale i další televizní produkce, billboardy, reklamy, videoklipy, ať už tištěné, či publikované online. Takřka úplnou sbírku periodického tisku lze nalézt v Knihovně Národního muzea a Národní knihovně, pro současný tisk lze využít i online zpravodajské databáze typu Newton Media Search nebo Anopress IT, dostupné např. přes univerzitní knihovny.

4) **Literární a umělecké texty**, jako je třeba memoárová literatura či třeba místní (obecní) kroniky, náboženské spisy, tzv. ústní lidová slovesnost i umělecká fikce obecně (beletrie, poezie, texty písní, divadelní scénáře atp.). Opět je nalezneme nejčastěji v archivech a muzeích a samozřejmě v knihovnách, ovšem i jako zboží v knihkupectvích či třeba volně šířené v xeroxových kopiích nebo na internetu.

5) **Vizuální/ikonografické zdroje dat**, tj. malba, grafika, fotografie (dokumentační/reportážní/umělecká), kartografické reprodukce, technické plány a výkresy, katastrální mapy atp., tj. jakékoli obrazové sdělení (vizuální zdroje dat můžeme ovšem nalézt i mezi dalšími typy zdrojů dat). Nacházejí se jak v institucionálním (archivech, muzeu, knihovny...), tak v soukromém vlastnictví.

6) **Zvukové a/nebo hudební zdroje dat**. Audiozáznamy v různých formátech, a to jak mluveného slova, tak hudby. Nalezneme je například ve fonogramarchívech a fonotékách, hudebních odděleních knihoven, archivech typu archivu Českého muzea hudby nebo Českého rozhlasu, ale i v osobním vlastnictví. Nelze nezmínit, že zdrojem dat může být i současná hudební produkce, která se do knihoven nedostala a nachází se na pultech obchodů s hudebními nosiči či se prodává přímo na koncertech a/nebo na internetu. Sociologie hudby a hudební antropologie využívá i písemné hudební zdroje dat, tj. tištěné a rukopisné hudební, hudebněteoretická díla a libreta.

7) **Audiovizuální zdroje dat**, tj. videonahrávky, filmy atp., nalezneme opět v institucionálním (např. Národní filmový archiv, archiv České televize, archivy Etnologického ústavu AV ČR v Praze a Brně, Národní ústav lidové kultury, videotéka Institutu umění – Divadelního ústavu...) i v soukromém vlastnictví.

Rámeček 15.2 → **Nepsané zdroje dat formující vědní subdisciplíny**

Některé zdroje dat formovaly vznik vědních oborů, resp. jejich subdisciplín. Například práce s vizuálními daty – což jsou především fotografie, ale také další vizuální zdroje jako mapy či obrázky – je klíčová pro **vizuální sociologii** (více viz Sztompka 2007). **Vizuální antropologie** se pak utvářela především kolem fenoménu *etnografického dokumentárního filmu*. Vizuální sociologie i antropologie mohou pracovat s daty, která výzkumník produkuje či nalézá, ale výsledkem vlastního výzkumu mohou být i (audio)vizuální produkty.

Příkladem výzkumu, který pracuje s nepsanými zdroji dat, je studie Ervinga Goffmana *Gender Advertisements* (1979). Goffman se svými studenty analyzoval reprezentace a zobrazování genderu v reklamách v amerických časopisech. Jako jeden z prvních tak na základě těchto zdrojů dat popsal různé způsoby vytváření genderových rolí v reklamách a jejich případný vliv na společnost. Vizuální obsahová analýza je v sociologii často používána pro výzkum masmédií a velkých objemů dat, a to v kombinaci kvalitativní a kvantitativní výzkumné strategie. Například Catherine Lutz a Jane Collins (1993) analyzovaly takřka 600 fotografií, které byly za 30 let uveřejněny na stránkách časopisu National Geographic. Jejich cílem bylo identifikovat koncepty rasy, genderu, moci, pokroku a modernity skrze zobrazování lidí z tzv. třetího světa. Sledovaly mj. využití barev, ale třeba i rámování fotografií, tedy rozhodnutí, co, resp. kdo, kde a jak bude na snímku zobrazen.

Příkladem výzkumu, jehož výsledkem jsou (audio)vizuální interpretace sociální reality, může být třeba němý etnografický dokumentární film *Nanuk, člověk primitivní* (Nanook of the North) Roberta J. Flahertyho (1922). Film byl natočen v souladu s principy takzvané *salvage anthropology* (záchranné antropologie), tedy s cílem zdokumentovat a pro budoucnost zachovat kultury, kterým měl hrozit zánik. Flahertyho film měl zachycovat život Inuity Nanuka a jeho rodiny, kteří žili v arktické části Kanady. Nanuk je považován jednak za první dlouhometrážní dokumentární film, ale také za první etnografický dokument. Zároveň byl předmětem řady reanalýz. Dnes je již etnografický dokument považován za jeden z relevantních výstupů antropologických výzkumů.

Pro vznik **hudební antropologie** jako vědního oboru byl zcela zásadní rozvoj technologie nahrávání zvuku. Na začátku 20. století se kolem prvních pokusů o fonografické záznamy na voskové válečky a o hudební analýzu zachycených zvuků utvořil obor systematické komparativní hudební vědy. V Berlíně a ve Vídni byly založeny první fonogramarchivy, které měly uchovat zvukovou diverzitu lidstva a v intencích tehdejšího kulturněevolucionistického přístupu i různé stupně jeho hudebního vývoje. Vývoj technologie postupně zjednodušoval možnosti nahrávání v terénu a umožňoval rozvoj hudebněetnografických výzkumných praktik, starší výzkumná paradigma nahradily jiné teoreticko-metodologické přístupy. V 50. letech se obor přejmenoval na etnomuzikologii a od 60. let se výslovně snaží o aplikaci antropologických přístupů ke studiu hudby (viz *Anthropology of Music* Alana Merriama z roku 1964). *Analýza hudebních záznamů*, které výzkumník nachází jako část produkce druhých a/nebo pořizuje při výzkumné činnosti v terénu, tvoří dodnes důležitou část hudebněantropologické praxe, jež musí (podobně jako ostatní společenskovední obory) reagovat na změny ve společnosti. Kupříkladu nelze ignorovat fakt, že prostřednictvím hudebních nahrávek dnes lidé spoluutvářejí různé globální *soundscape*s (Shelemay 2006), resp. „hudební světy“ (Jurková 2013). *Soundscape* se v různých významech objevuje i v antropologických

studiiích zvuku, jejichž klíčovým představitelem je antropolog, akustický ekolog a akustémolog Steven Feld. Tento autor se mimo jiné zabýval analýzou populárněhudebních alb, na nichž sledoval procesy dekontextualizace a přivlastňování hudby nativních kultur (resp. jejich nahrávek provedených etnomuzikology) globálním hudebním průmyslem jako projevy kulturního imperialismu (Feld 1996). Audiovizuální data nacházejí využití nejen v antropologii hudby (etnomuzikologii) a zvuku, ale i tance (ethnochoreologii – ethnochoreologické zápisy), divadla, rituálu nebo performance obecně.

8) **Hmotné zdroje dat.** Zdrojem dat pro společenskovední výzkum mohou být i hmotné věci, jako např. nástroje, oděvy, šperky, domy, ale i dočasné pozůstatky, resp. fyzické stopy lidské činnosti, jako je strava či kupř. odpadky, rovněž otisky lidské činnosti v krajině (jako boží muka či kapličky anebo sloup elektrického vedení apod.), jakož i krajina sama. Nezkoumáme však konkrétní věc izolovaně od sociokulturního kontextu, v němž se nalézá, a významů a hodnot, které jí různí aktéři přikládají. V muzeích, skanzenech a galeriích (tj. institucích, na něž se v České republice vztahuje zákon o ochraně sbírek muzejní povahy) se určité vybrané věci stávají sbírkovými předměty, a tedy „veřejnými statky“, které jsou archivovány a zdokumentovány. Zásadní je zde specifická kulturní představa vytváření „kulturního dědictví“ a s tím související *fixování* těchto statků i jako *pramenů* vědeckého zkoumání.¹ Pokud věci, které nás zajímají, zdokumentovány a archivovány nejsou, musíme sami vytvořit pečlivou dokumentaci (např. vyfotografovat, zaznamenat údaje o místu a čase pořízení a slovně je popsat). Nutnost dokumentace se týká i pomíjivých fyzických stop² (kupř. garbologové všechny zkoumané odpadky fotografují a vytvářejí databázi).

Rámeček 15.3 → Materiální obrat v antropologii

Pro sociální a kulturní antropology bylo od počátků oboru klíčové porozumět materiální kultuře. V pozdním 19. a na počátku 20. století vytvářeli *sbírky materiální kultury*, které byly vystavovány v evropských a severoamerických muzeích.³ Teprve s rozmachem etnografického terénního výzkumu ustoupilo studium materiální kultury do pozadí. Od 80. let 20. století se v anglosaských zemích začala formovat nová studia materiální kultury, která charakterizuje kombinace terénního výzkumu a antropologických konceptů. Nová **studia materiální kultury** nahlížejí kulturu a společnost jako vytvářenou a reprodukovanou způsoby, jimiž lidé navrhují, dělají a interagují s věcmi. Jako

¹ Muzeum ručí za to, že sbírkový předmět zachová v co nejméně změněné podobě, a vynakládá na to často nemalé prostředky.

² Zdrojem dat pro společenskovední analýzu mohou být i nehmotné fyzické stopy třeba v podobě pachů.

³ K úvodu do společenskovedního uvažování o muzeu jako místu paměti viz např. českojazyčná studie Evy Šlesingerové (2010).

zásadní vzhledem k významům, které může objekt mít, pak vidí materiální vlastnosti věcí. Mnoho textů v rámci tohoto výzkumného směru bývá kritických k představě, že věci pouze symbolizují nebo reprezentují aspekty již existující kultury nebo identity. Klíčovým tématem teoretických debat je otázka „agency“ věcí (zda a jak mohou věci „konat“) a způsobů, jimiž objekty mohou vytvářet určité efekty nebo umožnit určité kulturní praktiky (Woodward 2013).

Uvažuje se také o věcech jako o darech či komoditách, situovaných v širších systémech směny, i o tom, jak se věci „pohybují“ mezi různými systémy hodnot. Přelomovým dílem byl v tomto ohledu sborník *Social Life of Things* (1988) editovaný Arjunem Appaduraiem. Jedním z mimořádně psavých antropologů v oblasti materiální kultury je Daniel Miller, jenž se svými kolegy zkoumá pomocí etnografických metod různé žánry materiální kultury od aut (*The Car Cultures*, 2001), odívání (např. s Mukulikou Banerjee: *The Sari*, 2003), bydlení (např. se Zuzanou Búrikovou: *Au Pair*, 2010) až k mobilním telefonům (s Heather Horst: *The Cell Phone*, 2006). Jeho zájem o nová média přerostl v založení směru **digitální antropologie** (např. s Heather Horst: *Digital Anthropology*, 2012; viz též kapitoly 14.5.4 a 15.4.2).

Kolega Daniela Millera, antropolog a archeolog Christopher Tilley, spoluautor učebnic materiální kultury (2002, 2013), rozvíjí výzkum materiality ve směru *fenomenologie krajiny* (1997, 2004) a antropologie krajiny (2017). Jako první (Tilley 1997) zavedl fenomenologický přístup do archeologického výzkumu, v němž výzkumník využívá *vlastních smyslových zkušeností* k nahlížení a interpretaci archeologické lokality či kulturní krajiny. Podle Tilleyho tak výzkumník může pouhým využitím vlastních smyslů v terénu porozumět tomu, jak lidé v historii interagovali s krajinou, v níž žili. Tento obrat k materialitě se dále rozvíjí například i v antropologických studiích infrastruktury, v sociologii, výzkumu v oblasti vědních studií (*science and technology studies*) či studia řemesla a sportu. Rozvíjí se debata o tom, jak objekty zpětně působí a utvářejí produkci vědění. Také jsou chápány jako mechanismy moci a strukturující akci prostřednictvím vybudovaného prostředí (McDonnell, Vercel 2017).

9) **Virtuální zdroje dat.** Zde máme na mysli veškeré zdroje dat, které se (1) nacházejí ve virtuálním prostoru (na internetu), (2) mají povahu psanou i nepsanou (audio/vizuální) a navíc jsou svou povahou výrazně proměnlivé. Internet zahrnuje jak osobní, tak institucionální webové stránky, dokumenty a soubory, které můžeme z webových stránek stáhnout, online noviny a časopisy, reklamy, e-mailovou komunikaci, diskuzní fóra, chaty, blogy, jež je možné využít jako specifický zdroj dat, nicméně i třeba klipy na youtube či facebookový profil aktérů.

Rámeček 15.4 → Virtuální zdroje dat v psychologii

Psychologové například výzkumně pracují s názory, argumentací, virtuální sociální interakcí, jazykem užívaným v diskuzních fórech na internetu, které typicky teoreticky mohou zrcadlit aktuální mentální konstrukty či osobnost diskutanta a přispěvatele (srov. Blumer, Döring 2012). Neméně zajímavé jsou pro psychology také fotografie a videa na platformách *YouTube*, *Facebooku*, *Twitteru*, *LinkedInu* (Siibak 2009) či informace a materiály, kterými se lidé na sociálních sítích prezentují. Dále jsou pro porozumění řadě psychologických konstruktů zdrojem informací názory na někoho druhého, persvaze, evaluace – jednoduše působení jedné osoby na druhou osobu, které je možno získávat z různých mediálních zpráv, internetových komentářů a příspěvků, diskuzních fór na různých úrovních (institucionální, veřejná, soukromá skupina). Virtuální zdroje dat jsou především klíčové v kyberpsychologii (Smahel et al. 2017) například v souvislosti s výzkumem kyberšikany, patologického chování a agrese jedince nebo skupiny na internetu (Šléglová, Cerna 2011), či pozitivními jevy, jako je vypořádávání se s kyberšikanou (Machackova et al. 2013), přátelstvím facilitovaným internetem (Sherman, Michikyan, Greenfield 2013), otázkou soukromí a soukromého prostoru ad.

10) **Sekundární data.** Tedy sociálněvědní data z dříve realizovaných výzkumů. Může jít o zprávy z výzkumů, katalogy a sbírky (publikované i nepublikované sběry odborníků i amatérů) nebo o tzv. *orální data*, tj. záznamy a transkripce rozhovorů provedených v rámci výzkumu, či tzv. *interakční data*, tj. záznamy z pozorování provedených v rámci výzkumu (záznamové archy, terénní poznámky...) atp. Užitečná jsou také statistická data, ať už jde třeba o pravidelná sčítání lidu (cenzy v České republice provádí Český statistický úřad vždy jednou za 10 let), ale také různorodá účelová statistická šetření, která jsou realizována výzkumnými institucemi v ČR i v zahraničí (viz např. Akademie věd ČR, Český sociálněvědní datový archiv /ČSDA/, zdravotnické instituce typu WHO atd.). Více viz kapitola 15.4.1.

Výše uvedené rozlišování by se mohlo zdát zbytečně školometské, ostatně v učebnicích sociálněvědního výzkumu takový soupis nebývá. Ani ten náš bezpochyby není vyčerpávající. A především: mezi jednotlivými kategoriemi nevedou žádné ostré hranice. Některé kategorie se opírají o povahu zdrojů (institucionální, osobní, sekundární), jiné o povahu dat (vizuální, zvukové, audiovizuální), další o médium přenosu (tištěné, virtuální). Jde tedy spíše o ideální typy, které se v reálné praxi často překrývají. Nejde nám ostatně o výše uvedenou kategorizaci, ale spíše o naznačení toho, co vše může výzkumníkovi v sociálních vědách sloužit jako zdroj dat pro jeho výzkum.

Považujeme totiž za významné upozornit na to, že je nedílnou součástí etiky sociálních věd, abychom výzkumem co nejméně zasahovali do sociální reality (viz kapitola 4.2), tj. pokud

možno aktéry výzkumem zatěžovali co nejméně. Platí tedy, že za lidmi jdeme až tehdy, pokud žádané informace nemůžeme zjistit jinak, z již existujících zdrojů. Jak níže ukážeme, je zde však také hledisko metodologické, které výzkumníka může vést k tomu, aby využil již existující data: pokud chce pracovat s daty, která nebyla ovlivněna procesem výzkumu (otázkami, které si výzkumník klade, technikami, jež pro tvorbu dat používá), nebo využít data z jiných zdrojů k zvýšení kvality výzkumu (viz triangulace v kapitole 11.8).

15.1 NEVTÍRAVÉ PŘÍSTUPY V PERSPEKTIVĚ SPOLEČENSKÝCH VĚD A PROBLÉM TERMINOLOGIE

Ve společenských vědách neexistuje jednotná terminologie, jak označovat takové způsoby vytváření dat, které nezahrnují přímé zjišťování informací od lidí jako zkoumaných subjektů. V některých učebnicích se můžeme setkat s termínem nevtíravé/neobtrusivní techniky. S tímto označením poprvé pracovali Webb, Campbell, Schwartz a Sechrest (1966) ve stejnojmenné knize *Unobtrusive Measures: nonreactive research in the social sciences*. Nešlo jim přitom o nahrazení konvenčních metod společenskovedního výzkumu, ale o prohloubení kvality výzkumu prostřednictvím důslednější triangulace (Bryman 2012: 326; viz kapitola 11.8). Význam nevtíravých technik argumentovali tím, že jsou „nereaktivní“, tedy že data takto získaná nejsou ovlivněna procesem výzkumu. Měli na mysli, že tím, že výzkumník v procesu výzkumu nevstupuje s terénem do přímé interakce (např. otázkami, které by kladl v rozhovoru, či svou přítomností v průběhu pozorování), nemá vliv ani na data, s nimiž pracuje (což ovšem, jak ukážeme, není zcela přesná argumentace). Na další výhodu práce s daty, která vznikla nezávisle na našem výzkumu, upozorňuje Raymond M. Lee (2000). Zdůrazňuje její adaptabilitu: tyto techniky nám mohou zprostředkovat terény, aktéry a témata, která by nám jinak mohla zůstat nedostupná. Bryman (2012: 326) se ve své učebnici také zabývá neobtrusivními metodami. Uvádí, že takové výzkumy zahrnují dva různé způsoby přemýšlení o získávání dat. Jednak jde o již existující zdroje (*sources*) dat (např. deníky, novinové články, oficiální statistiky, historické záznamy, fyzické stopy). Nebo jde o data, která vytváříme pomocí technik, jako je nezúčastněné pozorování (např. analýza pachů či zvuků; nezúčastněné pozorování také viz kapitola 14.6.1). V tomto případě v procesu výzkumu do terénu sice výzkumník vstupuje, ale významně jej neproměňuje.

My se v této kapitole chceme soustředit jen na výzkumný postup, při kterém využíváme již existující zdroje dat. **Nevtíravými přístupy** tedy rozumíme takové výzkumné postupy, během nichž výzkumník svým působením významným způsobem neovlivňuje terén, který je předmětem jeho zájmu, v procesu svého výzkumu do něj neintervenuje. To ovšem neznamená, že se při takovém výzkumu nikdy nedostane do přímé interakce s lidmi. Vlastně to ani neznamená, že by jeho vliv na zkoumanou sociální realitu byl vždy nulový. Vezměme si například firemní či osobní dokumenty: často se k nim bez vstupu do terénu a přímé interakce s účastníky výzkumu vůbec nedostaneme, resp. se o nich ani nedozvíme. Anebo řekněme,

že bychom chtěli jako doplňující zdroj dat využít existující statusy na facebooku. Abychom se k nim vůbec dostali, musíme si u této soukromé korporace zřídit profil a často i aktivně požádat vybrané aktéry o přátelství nebo o členství ve skupině. Data v podobě dokumentů, ke kterým se takto dostaneme, však povětšinou vznikají bez přímé intervence, např. prostřednictvím dotazování výzkumníka.

Také terminologie pro všechny tyto zdroje dat, které výzkumník nevytvořil sám, není jednotná. V historických vědách se nejčastěji setkáme s termínem *pramen*, který zastřešuje dokumenty, fyzické stopy a obecně všechny existující artefakty hmotné i nehmotné, z nichž lze získat poznatky o (minulé) společnosti (srov. Horský a Šima in Storchová a kol. 2014: 15). Sociologie pracuje spíše s pojmy *dokument*, *fyzická stopa* či *věcná skutečnost* (např. Surynek, Komárková, Kašparová 2001: 129–132). V metodologické literatuře dále nalezneme pojmy jako *archivní materiály*, *záznamy*, *virtuální data* (Bryman 2012) a i námi používaný termín *zdroj* („*source*“, např. Bryman 2026: 310, 514). Ale můžeme se také v tomto kontextu setkat s pojmem *text*, který však zahrnuje mnohem víc než jen psané dokumenty. Textem je (v návaznosti na Clifforda Geertze, Rolanda Barthesa a další) myšleno široké spektrum objektů a jevů, jež lze „číst“ (Bryman 2012: 526; viz též kapitola 16.6).

Vedle zdrojů, které vznikly zcela nezávisle na našem výzkumu, můžeme pracovat i s daty, která za účelem výzkumu vytvořil jiný výzkumník. Pak hovoříme o **sekundárních datech** (oproti **primárním datům**, která vytváříme sami např. prostřednictvím pozorování či rozhovorů), jež podrobujeme reanalýze, tedy **sekundární analýze** (viz kapitola 15.4.1, sekundární analýza v kvantitativním výzkumu viz zejm. kapitola 6.6).

Podívejme se nyní na specifika výzkumů založených na zdrojích dat, která již existují, jsou naležitelná či vyhledatelná (jakkoli takové výzkumy mohou mít velmi různorodou povahu).

15.2 MOŽNÉ VYUŽITÍ ZDROJŮ DAT V NEVTÍRAVÝCH VÝZKUMNÝCH PŘÍSTUPECH

Jak jsme nastílnili, ve společenskovedních výzkumech můžeme pracovat s širokou paletou různorodých zdrojů dat. Možnosti jejich využití si můžeme ukázat v inspiraci Glennem Bowenem (2009: 29–30):

- 1) mohou být základním (a jediným) empirickým materiálem, tzn., že můžeme na práci s nimi založit celý svůj výzkum; to, že půjde o výzkum s daty, která vznikla nezávisle na našem výzkumu, je explicitně přítomno ve formulaci výzkumného problému a výzkumných otázek (viz kapitola 3.4 a rámeček 11.3),
- 2) mohou být zdrojem významných kontextových poznatků o zkoumaném fenoménu při formulaci výzkumného problému a výzkumných otázek (resp. později v průběhu

výzkumu i při jejich případném upřesňování), ale také při formulaci osnovy rozhovoru (viz kapitola 13.4.1) či okruhů pro pozorování (viz kapitola 14.2),

- 3) můžeme je používat jako pomocný materiál při tvorbě dat; jak je uvedeno v kapitolách Rozhovor a Zúčastněné pozorování, použití např. fotografií, archivních materiálů, různých předmětů či dokumentace smyslových vjemů může podněcovat imaginaci aktérů výzkumu, usnadňovat jim rozvpomínání atd. (viz kapitoly 13.7 a 14.6.2),
- 4) mohou být zdrojem informací o kontextu výzkumného problému, tj. pomáhají porozumět historickému, sociálnímu či kulturnímu kontextu zkoumaného fenoménu či kontextualizovat data vytvářená v rámci rozhovorů či pozorování, při jejich analýze a zpracovávání závěrečné zprávy,
- 5) v neposlední řadě mohou být použita také pro doplnění dat z jiných zdrojů. Obvykle jde o jejich využití při tzv. datové a metodologické triangulaci (viz rámeček 11.11), kdy v rámci výzkumu jednoho fenoménu kombinujeme data z více zdrojů a využíváme různé výzkumné postupy (Denzin 1989), abychom zajistili větší kvalitu a důvěryhodnost výzkumných závěrů. Je však nutné upozornit, že nejde o to, že by se třeba institucionální data používala k ověřování správnosti dat získaných např. při rozhovorech či pozorování. Různá data reprezentují specifickou verzi reality, která byla utvářena ve specifickém kontextu (srov. např. Flick 2004). Mají tedy různou výpovědní hodnotu, což v žádném případě neznamená, že by některá byla „pravdivější“ než jiná. Představme si například následující situaci:

Studentka Eva se rozhodne provést rozhovor s devadesátníkem panem Singerem, který celý život aktivně praktikuje židovství, je přeživším holocaustu. Každoročně jezdí na tryznu v Terezíně. Evu zajímá, jak pan Singer chápe tento rituál kolektivního vzpomínání. Potřebuje se však také dozvědět, jak se její komunikační partner jmenuje celým jménem a kdy se narodil. Jeho syn jí přinese otcovu občanku, kde je uvedeno celé jméno: Daniel Singer, datum narození 1. 1. 1925, místo narození Mukačevo. Zvláštní je, že manželka pana Singera, která přinese čaj, jej oslovuje „Maxičku“. Evě to je trochu divné, ale nezeptá se. Několik týdnů poté pan Singer zemře a jeho syn napíše Evě e-mail, že je v šoku, protože až po pohřbu zjistil z vyprávění jedné ze svých tet, že se jeho otec narodil jako Max Grünwald a navíc i v jiném městě a jiném roce. Za války se mu podařilo opatřit si doklady někoho jiného, aby se zachránil...

Jinými slovy, žádná data nejsou významnější než jiná, a stejně tak se nikdy nemůžeme spolehnout na to, že by některé zdroje byly důvěryhodnější než jiné. Vše, co vstupuje do výzkumu, podrobujeme kritice, jak ostatně ukážeme níže.

15.3 VÝHODY A LIMITY NEVTÍRAVÝCH VÝZKUMNÝCH PŘÍSTUPŮ

Stejně jako další techniky tvorby dat mají i nevtíravé přístupy své výhody a limity, jež je nezbytné v průběhu celého výzkumu neustále zvažovat. O některých výhodách jsme se již zmínili v předchozí podkapitole, která byla věnována tomu, proč někteří autoři začali prosazovat využití již existujících zdrojů dat. V tomto kontextu jsme připomněli nereaktivnost či možnost rozšíření pole výzkumu, potažmo jeho specifické zacílení. Využití již existujících zdrojů významně zvětšuje možnosti společenskovedního výzkumu. Zároveň výzkum za pomoci různých zdrojů dat umožňuje posílit kvalitu výzkumu, a to jak využitím datové triangulace (viz rámeček 11.11), teoretické saturace (viz rámeček 12.3) či třeba rozšířením vlastních dat o zdroje jiných výzkumníků a jejich vzájemné komparace.

Příkladem výzkumu, který cíleně kombinuje různé zdroje dat, může být výzkum Zuzany Jurkové (2013), která se zaměřila na to, „co se v Praze hraje pod hlavičkou romské/cikánské hudby (písní, tanců), resp. v anglicky psaných materiálech jako Gypsy/Gipsy music“ (s. 33). Jinými slovy, kladla si otázku, jak si Pražané představují romskou/cikánskou hudbu nebo co za ni považují. Vycházela z veřejně dostupných materiálů (kulturní přehledy, reklamní letáky, inzerce na internetu) oznamující živá vystoupení. Druhou oblastí byly hudební nosiče, v jejichž názvu nebo žánrovém zařazení byl výraz cikánský/romský/Gypsy/Gipsy a jež byly v době výzkumu (rok 2008) fyzicky ke koupi v pražských obchodech (s. 34–36). Zároveň realizovala terénní výzkum formou zúčastněného pozorování hudebních představení. Analyzovala obsah všech těchto zdrojů (nejen psaný text, ale i hudební zvuk a kontexty, v němž byl provozován) a během třídění postupně shromažďovaného materiálu si kladla otázku, kdo hraje pro koho a co vše kdy může být označováno jako romská hudba.

Z hlediska etiky výzkumu mezi výhody bezpochyby patří, jak jsme již také zmínili, že takovým výzkumem nikoho neobtěžujeme, nikoho neobíráme o jeho čas. Provádět pozorování, přepisovat rozhovory, vstupovat do vztahů s neznámými lidmi – to vše není jednoduché. Práce prostřednictvím nevtíravých přístupů umožňuje realizovat kvalitativní výzkum, aniž by výzkumník toto vše nutně musel podstupovat. Zhusta také nemusí řešit řadu etických dilemat, jako je informovaný souhlas (viz kapitola 4.3.2), anonymizace (viz kapitola 4.3.3) atp. (ale ne vždy). Reanalýzy existujících dat umožňují nevstupovat do terénu opakovaně a tím ho znovu nezatěžovat.

Nevýhody práce prostřednictvím nevtíravých výzkumných přístupů jsou v mnohém přímo úměrné uvedeným výhodám. Předně, v kvalitativním typu výzkumu se pro možnost hlubokého porozumění zkoumanému fenoménu zvýznamňuje důležitost přímé interakce výzkumníka se zkoumanými aktéry a prostředím. Tuto přímou zkušenost nevtíravé přístupy obvykle neumožňují. Pokud neznáme kontext a cíl vzniku dat, nevíme, kdo a jak jejich povahu ovlivnil či komu byla určena, může to významně ztěžovat možnosti naší interpretace. Musíme se tedy do jisté míry smířit s tím, že ve vztahu k povaze sledovaného jevu už byla (někdy dříve)

provedena celkem významná redukce (viz rámeček 11.8), které si výzkumník musí být vědom a pracovat s ní při interpretaci zjištění a přemýšlení o možnostech zobecnění. Vždy si tedy musíme klást otázky: Jakou realitu použité zdroje utvářejí vzhledem k tomu, kdo je vytvořil, s jakým cílem, kdy a pro koho? Ve vztahu k těmto otázkám se musíme pokusit získat o zdrojích dat co nejvíce informací.

Vzhledem k tomu, že nepracujeme s daty, která byla vytvářena za účelem výzkumu, nemusí vždy tato data poskytnout dostatečně detailní odpovědi na výzkumné otázky. Ne vždy se také můžeme dostat k datům, která bychom pro výzkum potřebovali, protože ne vždy jsou všechna data veřejně dostupná (např. určitá část organizačních dokumentů, zdravotní dokumentace, privátní chaty).

Musíme si však být také vědomi limitů nereaktivnosti. Do tvorby dat obvykle nezasahujeme, a tedy svou přítomností nebo použitou technikou tvorby dat povahu získaných dat neovlivňujeme, neproměňujeme. To ovšem neznamená, že se při použití nevtíravých výzkumných přístupů naše role výzkumníka nepromítá do procesu výzkumu a neovlivňuje povahu závěrů. Už třeba jen rozhodnutí, co z rozmanitých zdrojů dat vybereme k analýze, znamená zvýznamnění některých dat na úkor jiných. V zásadě lze říci, že už výběrem proměňujeme zdroje dat, která vznikla nezávisle na našem výzkumu, v „data“ (přičemž „daty“ myslíme vše, co vstupuje do analýzy; viz kapitola 11), k nimž dále přistupujeme stejně jako k jakýmkoli jiným datům (tedy shodně jako třeba k transkriptům rozhovorů). Jakkoli jsme se tedy nepodíleli na vzniku zdrojů dat, v procesu výzkumu jsme stejně situováni jako v jakémkoli jiném kvalitativním výzkumu.

15.4 SPECIFIKA VÝZKUMNÉHO PROCESU

Tak jako u jakýchkoli jiných technik tvorby dat začíná výzkumný proces volbou teoreticko-epistemologických východisek výzkumu (viz kapitola 2.2.1) a formulací výzkumného problému a výzkumných otázek (viz kapitola 3.4 a rámečky 11.2 a 11.3). Spolu s tím pokračujeme vyhledáváním a kritickým výběrem relevantních zdrojů dat obdobně jako při jiných kvalitativních výzkumech (viz kapitola 12). Na počátku obvykle nemáme přesný seznam zdrojů dat, které potřebujeme, ale spíše je v průběhu výzkumu vyhledáváme či nacházíme. Musíme se proto poté, co vhodný zdroj objevíme, zaměřit vždy na zhodnocení možností jeho využití pro zodpovězení našich výzkumných otázek, na jeho dostupnost a způsob využití.

Konkrétně zvažujeme (srov. Mioviský 2006):

- a) zda a do jaké míry zvolený zdroj poskytne data pro řešení výzkumného problému,
- b) zda je zdroj kompletní, tzn., zda zahrnuje zkoumaný problém komplexně a zda obsahuje bohatá data nebo zahrnuje jen data o určitých aspektech zkoumaného problému,
- c) kde se zdroj vyskytuje a v jaké formě,

- d) zda je zdroj dostupný pro výzkumné účely a zda je potřeba získat souhlas pro jeho využití v rámci výzkumu, případně od koho,
- e) jak bude dále v průběhu výzkumu zdroj využíván, jak bude analyzován (např. v jaké formě ho potřebujeme získat).

Při vyhledávání zdrojů dat je vhodné zaměřit se na jejich vzájemnou provázanost. V datech můžeme najít odkazy na jiné zdroje, což lze využít pro další vyhledávání. Tento princip vyhledávání dalších zdrojů se dá připodobnit technice nabalování (viz kapitola 12.3.1).

Dalším krokem, který je specifický pro nevtíravé přístupy, je zhodnocení vybraných zdrojů, tedy tzv. **kritika zdrojů dat**.⁴ Při analýze se totiž nemůžeme omezit jen na analýzu dat, ale musíme do ní zahrnout také informace o kontextu zdroje. Data nejsou nějakým věrným otiskem reality, ale jsou produkována někým, pro nějaké účely, pro někoho, a reprezentují tedy jen určitou verzi reality. Informace o povaze a kontextu zdrojů dat nám umožní zvažovat možné limity dat vzhledem k tomu, o čem vypovídají, a minimalizovat možná zkreslení, jichž bychom se mohli během analýzy a interpretace dat kvůli neznalosti všech kontextů dopustit. Takové informace ovšem často daný zdroj neobsahuje a musíme je dohledávat.

Kritéria hodnocení zdrojů dat:

- 1) *druh*. Možná klasifikace viz výše.
- 2) *původ*. Výpovědní hodnota dat úzce souvisí s původem zdroje: kde, kým, kdy byl vytvořen, případně jaké další zdroje byly použity pro jeho tvorbu. Původ zdroje se může promítnout do vnější i vnitřní formy a může se z něj usuzovat právě i na výpovědní hodnotu dat vzhledem k autorství textu.
- 3) *účel vzniku*. V rámci dalšího hodnocení zdroje se zaměřujeme na to, proč vznikl, pro koho byl určen, kým byl následně používán atd.
- 4) *vnější znaky*. Výzkumník musí zajímat, zda jsou získaná data úplná vzhledem k rozsahu zdrojů, které k tématu existují, a zda nejsou nějakým způsobem poškozená, ať už proto, že by mohly určité části chybět či by byly ve stavu, který by neumožňoval jejich další analýzu (např. na fotografiích nelze rozeznat tváře osob). Dále se můžeme zaměřit na vnější znaky, jako je vzhled (u hmotných pramenů materiál, barva, tvar, případně poškození atp.). Není od věci sledovat i znaky, které odkazují k předchozímu užívání zdroje (jako třeba razítka a vpisky na dokumentech, cesty v krajině atd.).
- 5) *situace nálezu*. Zejména u hmotných zdrojů dat a dat osobní povahy je nezbytné zaznamenat kontext, v němž byly nalezeny, včetně času a místa.

Výběr a kritické zhodnocení zdrojů dat provádíme zároveň. Teprve ve chvíli, kdy jsme zaznamenali výše uvedené kontextuální informace, můžeme věnovat pozornost výpovědní hodnotě ve vztahu k výzkumnému problému – analýze a interpretaci. Nejobecněji lze říci,

⁴ Můžeme se setkat i s pojmem tzv. *pramenné kritiky*, především v historiografickém kontextu. Význam a postup pramenné kritiky viz například Himl 2015: 12 ff.

že analytické postupy se neodlišují od těch, které jsou popsány v kapitole 16. Ovšem, pracujeme-li se zdroji dat, která jsou obvyklá pro nějakou vědní disciplínu či subdisciplínu, musíme se podívat, jak je ve zvyku pracovat s nimi v tomto oboru (např. historie, mediální studia, literární vědy atd.), a zvážit východiska a principy těchto postupů ve vztahu k našemu společenskovědnímu výzkumu. Nejčastěji používanými analytickými přístupy v sociálních vědách jsou obsahová analýza, diskurzivní analýza, narativní přístupy (viz rámeček 15.5), dále také můžeme zmínit sémiotickou analýzu, strukturalistickou analýzu, fenomenologické přístupy, přístupy spjaté s lingvistikou a literární vědou.

Rámeček 15.5 → Příklady vybraných analytických postupů v sociálních vědách: diskurzivní analýza, narativní přístupy

Teoretická východiska a metodologický postup tzv. **kritické diskurzivní analýzy** využívá například socioložka Olga Šmídová Matoušová. Ve své knize *„Rudé právo psalo, že nás bylo málo...“ Restituce identity a identita restituce v diskurzu Rudého práva v roce nula* (2012) se zaměřuje na analýzu diskurzu Rudého práva, deníku, jenž sloužil v letech 1948–1989 jako klíčový ideologický nástroj komunistické moci. Věnuje pozornost článkům o restitucích, které byly uveřejněny roku 1990, a zaměřuje se na formy výpovědí o restitucích. Konkrétním výstupem analýzy je popis toho, jak je téma restitucí nastolováno, v jakých souvislostech se o něm v textech hovoří a jak je rámováno. Postupně autorka skládá dohromady celý příběh restitucí, jež Rudé právo v roce 1990 prezentovalo. Na tomto příběhu dále dokládá, jak se vytváří diskurzivně kolektivní paměť a jak dochází k přehodnocování minulosti. Nedílnou součástí analýzy je také fakticko-historický popis procesu transformace tohoto deníku. Autorka ukazuje, jak se Rudé právo jako subjekt vyrovnává se svou komunistickou minulostí v transformující se společnosti, jak konstruuje svou novou identitu a pokračuje v další existenci (srov. Hanovská 2015).

Narativní analýzu používá například Eleonóra Hamar ve své knize *Vyprávěná židovství. O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit* (2010). Analyzuje vnitřní mechanismy židovské sebeidentifikace, cesty, jimiž se identita Ž/židů utváří v individuálních či kolektivních vyprávěních. Konkrétně věnuje pozornost analýze utváření židovských identit v životních příbězích, které byly získány prostřednictvím biografických rozhovorů s představiteli druhé židovské generace po holocaustu. V rámci analýzy životních příběhů autorka sledovala jednak specifické narativní významy, které vznikají ve vyprávěních, druhá utváření významů událostí a paralelní vytváření identity vypravěče. Autorka odhaluje různé podoby židovské identity, které se objevují skrze vyprávění těchto příběhů, což jí umožňuje na závěr předložit plastický obraz různých podob židovské identity u příslušníků tzv. druhé generace. Osobní identity označuje prostřednictvím příběhů jako (1) příběh odmítnutí a smíření, (2) příběh hledání a nalézání, (3) příběh vrženosti (srov. Skovajsa 2011).

15.4.1 Výzkum s využitím odborných sekundárních dat

Vyjma zdrojů dat, která byla vytvořena nezávisle na výzkumném procesu, má výzkumník také k dispozici **sekundární data**, tzn. data shromážděná v rámci jiných výzkumů (s jinými výzkumnými cíli), a to jak jinými výzkumníky, tak v rámci jeho předchozích výzkumů. Může se jednat o data v podobě nahrávek či transkripcí rozhovorů (všech typů – viz kapitola 13, resp. 13.9), záznamy z pozorování (terénní poznámky, deníky, viz kapitola 14.3.3) či další typy dat vzniklé v rámci jiného výzkumu: taková data mohou mít různé formáty: digitální, tištěné (publikované i nepublikované), rukopisné, audio, video, foto atd.

Potenciál sekundárních dat spočívá v tom, že (1) obsahují či jejich pomocí lze vytvářet popis minulých i současných okolností a kontextů či chování jednotlivců, skupin a organizací nebo společností. Typicky se využívají v biografických výzkumech (v nichž je však nutná znalost historiografických postupů, např. viz Hroch a kol. 1983, Bartoš 1999, Himl, Tuček a kol. 2015; viz též kapitoly 11.5 a 13.4.3), (2) umožňují **komparativní výzkum** (*comparative research*), tj. srovnání dat z různých lokalit nebo sociálních skupin či období k témuž výzkumnému problému (též viz kapitola 12.6), (3) jakož i **návratný výzkum** (*re-study/follow-up study*, viz též rámeček 11.7), jenž charakterizuje explicitní a detailní návaznost vlastního výzkumu na výzkum předchozí (min. po pěti letech, ale třeba i s odstupem generace) v téže lokalitě a následná komparace dat: známý je např. antropologický výzkum v mexické obci Tepoztlan, který nejdříve provedl Robert Redfield (1930) a o tři desítky let později se na stejné místo vrátil antropolog Oscar Lewis (1963); v Čechách se pak podobně antropolog Petr Skalník a kol. vrátili do obce Dolní Roveň u Pardubic (2003), aby navázali na výzkum vesnice sociologa Karla Gally (1939). Lze se rovněž (4) pokusit o tzv. *re-analýzu* (*re-analysis*) kvalitativních sekundárních dat, tj. buď reinterpretovat sekundární data prostřednictvím jiných analytických postupů, nebo je analyzovat a interpretovat dle nových výzkumných otázek. Vesměs jde o tzv. **sekundární analýzu dat**.

Sekundární data lze hledat například v *Českém sociálněvědním datovém archivu*⁵, kde lze využít i rozcestník k dalším zdrojům, např. k archivu kvalitativních dat *Medard*⁶. Dále také v archivech *Centra orální historie ÚSD AV*, *Židovského muzea v Praze*⁷, v audiovizuálním *Centru Malach* (*Survivors of the Shoah Visual History Foundation*), knihovnách, muzeích, archivech, ale i v osobních pozůstalostech. Pro kvalitativní společenskovědní výzkum jsou pochopitelně užitečná i různá kvantitativní, statistická data, např. pravidelná sčítání lidu, ale také různorodá účelová statistická šetření, která jsou realizována výzkumnými agenturami.

⁵ Dostupné [online] na: <http://archiv.soc.cas.cz/pristup-k-datum> [cit. 23. 2. 2019].

⁶ „Archiv Medard je samostatnou digitální knihovnou kvalitativních dat ze sociologických a jiných společenskovědních výzkumů. Na internetových stránkách archivu naleznete pravidla fungování datové knihovny, pokyny pro deponování a užívání dat, online katalog archivu a řadu dalších informací týkajících se kvalitativního výzkumu, sekundární analýzy a archivace.“ Dostupné [online] na: <http://archiv.soc.cas.cz/data-v-archivu-medard> [cit. 23. 2. 2019].

⁷ Dostupné [online] na: <http://www.holocaust.cz/> [cit. 23. 2. 2019].

Při realizaci výzkumu s využitím sekundárních dat je zásadním limitem dostupnost, potažmo existence dat, která výzkumník potřebuje pro zodpovězení výzkumného problému a výzkumných otázek. Prvním krokem vždy tedy musí být ověření existence a následně také dostupnost a možnost využití dat. V rámci kritiky zdrojů dat se výzkumník musí seznámit podrobně se všemi dostupnými materiály o výzkumném projektu, z něž chce data použít. Konkrétně pak na to, jak byla data shromažďována, o jaké typy dat se jednalo, dále na způsob výběru vzorku a povahu finálního vzorku. Výzkumný projekt nám poskytuje také důležité informace o kontextu vzniku původních dat (např. o povaze interakcí mezi výzkumníkem a informátorem, o společenském kontextu výzkumu, o roli výzkumníka atd.), které je potřeba zohlednit při analýze a interpretaci dat.⁸

Při sekundární analýze dat musí výzkumník akcentovat také specifické etické aspekty výzkumu. Pokud používá data, která byla vytvářena v rámci jiného výzkumu, měl by dodržovat pravidla, jež byla dohodnuta pro data v daném výzkumu mezi výzkumníkem a aktéry výzkumu. Tyto informace získá buď v archivu dat či od výzkumníka, případně z publikace, kde byla data publikována. Základním předpokladem je, že v předchozím výzkumu jeho účastník, potažmo výzkumník (pokud se jedná např. o terénní poznámky) dal souhlas, že data mohou být využita bez omezení v dalších výzkumech (více viz kapitola 4.3.2). Dále také musí dodržovat další etická kritéria výzkumu související s právy aktérů, stejně jako u primárního výzkumu (viz kapitola 4). V rámci výzkumné zprávy je navíc potřeba správně odkazovat na již publikovaná data, která výzkumník přebírá z jiných výzkumů. Především pak při komparaci už publikovaných dat je potřeba, aby výzkumník pohlídal, že nevydává již publikovaná zjištění za nová, dodržoval tak autorská práva a nedopustil se plagiátorství (třeba i nezamýšleného – viz kapitola 4.5).

15.4.2 Výzkum s využitím mediálních zdrojů

Z dlouhodobého pohledu leží těžiště zájmů **studia médií** v popisu a analýze (1) mechanismů konstrukce mediálních obsahů, (2) chování mediálního publika a jeho recepční strategie a (3) role médií jako ekonomicko-politických institucí (Volek, Jirák, Köpplová 2006: 15). Na tomto tematickém půdorysu se pak nacházejí a někdy i prolínají nebo doplňují čtyři základní perspektivy, přístupy k jeho výkladu, s nimiž se pojí i jimi dominantně používané výzkumné nástroje (ibid.). Je to jednak **kognitivně-empirické paradigma**, spjaté od počátku s rozvojem kvantitativního sociologického výzkumu v 1. polovině minulého století a se jmény jako Paul Lazarsfeld, Bernard Berelson, George Gallup, Harold Laswell a Wilbur Schramm. Druhá weberianskými a (neo)marxistickými teoriemi inspirované **paradigma kriticko-spekulativní**, jež se poprvé koncentrovaně „zhmotňuje“ v pracích *frankfurtské školy* a opírá se o kritiku masových médií coby nástroje šíření ideologie mocenských elit a součásti tzv. kulturního průmyslu. Třetí tradici představuje **paradigma komunikačně-technologické**,

⁸ Více viz [online] na: <https://www.ukdataservice.ac.uk/use-data/guides/methods-software/qualitative-reuse> [cit. 23. 2. 2019].

v počátcích reprezentované *torontskou komunikační školou* a později mj. empirickými výzkumy různých sociotechnických systémů, ve kterých lidé spolu s technikou/technologiem vytvářejí kolektivní inteligenci (například soubor vědění ve Wikipedii: viz Niederer a Van Dijck 2010). A konečně je to **paradigma kulturní**, opřené o *birminghamskou školu*, jež si klade za cíl odhalit, jak si různá (sociálně a kulturně odlišná) publika/příjemci médií konstruují významy předávaných sdělení. Jinými slovy: posledně zmíněný přístup odmítá perspektivu empirického výzkumu recipientů i obsahu médií, která podle něj nezohledňuje to, že význam závisí na interpretaci publika (Jensen 1991) anebo – řečeno spolu s Johnem Fiskem – na „sémiotické moci lidu“ (Fiske 1989: 10). Skrze jimi užívaný jazyk se jeho pozornost upírá i na roli médií v kulturních procesech a na to, jak svou vlastní reprezentací reality reflektují dominantní ideologii a reprodukují existující sociální strukturu (Sinha 1988: 2n).

Vedle standardních technik kvalitativního sběru/tvorby dat, jakými jsou hloubkové rozhovory, focus groups, pozorování, případová studie nebo kritická analýza diskurzu, pracují výzkumníci a výzkumnice ve výše zmíněných paradigmatech při odhalování perspektivy příjemců s recepční analýzou, jejíž východiska leží zejména v konceptech *kódování a dekódování* (Hall 1980), *otevřeného a uzavřeného textu* (Eco 1979) a *vepsaného čtenáře* (Campbell a Sparks 1987). Při výzkumu textů/dokumentů pak s narativní nebo sémioticko-strukturální analýzou a s analýzou rámcování.

Za pomoci **sémioticko-strukturální** (někdy též jen **sémiotické**) **analýzy** se badatelé snaží rozklíčovat významovou rovinu užívání znaků v jazyce i mimo něj. Jejich cílem je současně odhalit principy uspořádání textu v rámci znakového systému, tzn. vnitřní strukturu dané výpovědi (Sedláková 2015: 329n.). Tento typ analýzy nezohledňuje pragmatickou funkci textu, tedy žádoucí účinek užití konkrétního kódu (např. jazyka, ale třeba i řeči těla), který do výpovědi „vpisuje“ její autor/mluvčí (srov. např. Hirschová 2006). Prostřednictvím sémiotické analýzy lze zkoumat různé typy textových dokumentů, ale i fotografie nebo audiovizuální mediální obsahy: filmy, hlavní televizní zpravodajství, reklamní spoty. Pro analytický postup neexistuje přesný návod, obecně ale zachází se základními sémiotickými pojmy, jako jsou znaky, denotace, konotace nebo mýty (viz např. Černý, Holeš 2004).

15.4.3 Výzkum s využitím virtuálních dat

Poměrně novým zdrojem dat je internet. V online prostředí internetu může výzkumník získat typy zdrojů, o kterých byla řeč v úvodu: odborné, institucionální, osobní zdroje dat, mediální, literární i hudební data, data vizuální i audiovizuální. Mnoho lidí je dnes online, účastní se řady online diskuzních fór, tvoří webové stránky, užívá sociální sítě, kde nahrává své fotografie a videa. Tato data představují bohaté zobrazení sociálního života a jsou dostupná, proto je řada výzkumníků doporučuje využít jako alternativu k tradičním technikám tvorby dat (srov. Savage a Burrows 2007). Je však potřeba upozornit na některé zvláštnosti, které je nutné při výběru a analýze virtuálních dat zvažovat.

Uwe Flick (2014: 360) uvádí s odkazem na Ananda Mitru a Elisiu Cohen (1999) následující specifické rysy tohoto zdroje dat. Prvním z nich je *intertextualita*, která je organizována a symbolizována vzájemným (elektronickým) propojením stránek, textů, obrázků atd. v podobě odkazů v rámci jednoho zdroje na další zdroj. Těmto vztahům mezi zdroji navzájem je potřeba věnovat pozornost, protože jejich prostřednictvím může výzkumník odhalit vzájemné vztahy, které tvoří důležitý kontext jak při výběru zdrojů (které další zdroje je vhodné do analýzy zahrnout), tak při jejich analýze (který zdroj je přítomen v jiném a dává mu smysl, podílí se na jeho výstavbě atd.).

Další charakteristikou virtuálních dat je jejich *nestálost a nedokončenost*. Například webové stránky se neustále aktualizují, mění, mažou a nahrazují. To je důvod, proč je vhodné vždy uvádět u těchto zdrojů odkaz, kde byl daný zdroj získán, a datum jeho stažení/navštívení, ale také je vhodné si pořizovat kopie zdrojů (textů, obrázků atd.), a mít tak záruku, že data bude možné analyzovat i za nějakou dobu, opakovaně. Nedokončenost dat by měla být zohledněna také v tom, že by se výzkumník měl v průběhu výzkumu ideálně vracet k datům na internetu a zajímat se o jejich případnou aktualizaci či změnu.

Virtuální data charakterizuje také jejich *nelinearita* (na rozdíl od textů „offline“): ne vždy je možné určit začátek, konec, jasnou strukturu sdělování, např. u webových stránek je mnohdy obtížné určit, která ze stránek je pro uživatele hlavní, vedlejší, když je patrné, že každý uživatel je používá jinak. Virtuální data často tvoří řada multimediálních prvků: zvuk, obraz, text, což je potřeba zohlednit jak při jejich výběru (jakou podobu dat potřebujeme pro zodpovězení výzkumné otázky s přihlédnutím k epistemologickým východiskům), tak především při jejich analýze (jaký typ analýzy použít).

Do výzkumného procesu vstupuje také specifičnost internetového prostředí. Při vyhledávání dat musí výzkumník zvažovat, jaký typ dat je na internetu k dispozici: dostane se jen k takovým datům, která mu umožní vyhledat vyhledávače, která jsou přístupná veřejně či ke kterým je mu aktéry umožněn přístup (např. do soukromého facebookového profilu). Řada dat je k dispozici jen během krátké doby, protože jsou mazána. V neposlední řadě, jak připomíná např. Christine Hine (2000), výzkumník při analýze a interpretaci virtuálních dat neví, jak data užívají a interpretují uživatelé internetu. Při práci s internetovými zdroji je proto nezbytné důkladně ošetřit výběr a kritiku dat (viz kapitola 15.3). Při vyhledávání dat bývá vhodné pracovat s různými vyhledávači, vyzkoušet různá klíčová slova, důkladně zvážit věrohodnost a výpovědní hodnotu zdroje a také vzít v úvahu jejich proměnlivost a omezenou životnost. Dále je potřeba zohlednit i etické aspekty výzkumu (viz kapitola 4). Diskuze, která se v posledních letech vede v souvislosti s nárůstem výzkumů realizovaných ve virtuálním prostředí, se soustředí na to, zda mohou a měla by být etická pravidla, která se používají ve výzkumu v offline prostředích, aplikována na online prostředí (srov. Svenningsson 2004). Řada výzkumníků se shoduje na tom, že internet jako prostor pro komunikaci a sociální interakce má určité charakteristiky, které jen obtížně umožňují „tradiční“ pravidla aplikovat.

Jedním z důležitých témat je, jak rozlišit mezi online prostorem veřejným a soukromým, potažmo mezi veřejnými a soukromými daty (srov. Eysenbach, Till 2001, Whiteman 2007). Je přípustné pozorovat a analyzovat věci, které se odehrávají ve veřejném prostředí, jako jsou ulice a náměstí, a to bez získání informovaného souhlasu. Je rovněž přípustné zveřejnit výsledky tohoto výzkumu za podmínky, že žádný konkrétní jedinec nebude identifikovatelný. Budeme-li online prostředí považovat za veřejné, můžeme dospět k závěru, že je zde oprávněné získávat data bez informovaného souhlasu. Ale ne vše, co se odehrává ve virtuálním prostoru, je veřejné. Ne všechna data jsou přístupná z otevřených a veřejných online míst. Mohou být umístěna v uzavřené nebo soukromé skupině, diskuzním fóru atd. A musíme počítat i s tím, že v jednom internetovém fóru může existovat část veřejná i soukromá. Například v chatových fórech se velká část konverzací koná veřejně, tzn., že přístup k nim může mít kdokoliv. Ale pak jsou i konverzace, které mají soukromou povahu, protože podmínkou vstupu do těchto diskuzí je registrace, a jejich účastníci je tak mohou chápat jako „soukromé“. V online světě jsou tedy momenty, kdy je rozlišení mezi veřejným a soukromým velice obtížné. Výzkumník si tak musí všimnout norem a kodexů jednotlivých skupin a musí také reflektovat, na základě jakých pravidel se do daného virtuálního prostoru/diskuze dostal (např. zřídil si účet, a souhlasil tak s dodržováním určitých pravidel).

Ale i veřejně dostupná online data mohou být dostupná jen zdánlivě. Při vstupu do virtuálního prostoru se uživatelé sociálních sítí, médií, chatů atd. musejí seznámit s podmínkami, které mimo jiné také uvádějí, zda mohou být data zpřístupněna třetím osobám. Z praxe je ovšem patrné, že přesto, že uživatelé těchto sítí poskytnou souhlas s podmínkami registrace, málokdy si je podrobně studují, a jejich dosah si tedy často neuvědomují. Neočekávají, že data budou využívána cizími lidmi, kteří mohou mít jiné zájmy než oni sami. A v neposlední řadě povaha internetového prostředí mnohdy přispívá k iluzi soukromí – uživatelé jej využívají ve svém soukromém prostoru, používají přezdívky atd. Jak jsme ovšem diskutovali v kapitole 4.2, za výzkum a jeho etické aspekty je vždy zodpovědný výzkumník, nikoli účastníci výzkumu. Proto je nezbytné zvažovat právě i rovinu vnímání soukromí virtuálního prostoru jeho uživateli.

To, jak reflektujeme online data jako veřejná či soukromá, pak ovlivňuje rozhodování o tom, zda, kdy a s kým vším musíme vyjednávat informovaný souhlas pro jejich využití (viz kapitola 4.3.2). Získat souhlas pro využití dat však vždy není ve virtuálním prostředí jednoduchý úkol, např. proto, že se jedná o prostředí, v němž se pohybuje mnoho aktérů, a mnohdy tak nejde informovat jednoho po druhém. Problematické ostatně může být se s nimi i spojit, ať už proto, že se objevují a mizí v online prostředí velmi rychle, nebo proto, že v něm vystupují anonymně. Z praxe vyplývá, že získávání informovaného souhlasu je tím problematictější, čím větší je datový soubor, který chceme k výzkumu využít. Řešením přitom není získání informovaného souhlasu např. od správce chatu, protože jeho názor nereprezentuje názor všech zúčastněných.

Dalším problematickým bodem může být zajištění anonymity aktérů. Pokud v závěrech výzkumu doslovně prezentujeme data, mohou být prostřednictvím vyhledávačů identifikovány původní zdroje, odhalena identita aktérů a potenciálně mohou být aktéři i komunity poškozeni. Tak jako v offline světě platí, že důraz na zabezpečení soukromí a anonymity uživatelů sociálních sítí musí být o to větší, pokud se jedná o citlivá data či zranitelné skupiny (viz kapitoly 4.3.4, 4.2).

Virtuální data lze podrobit kvantitativní i kvalitativní obsahové analýze i dalším typům analýzy dokumentů, vizuální (či zvukové nebo hudební) analýze, popř. též sekundární analýze. Nicméně online výzkum obecně skýtá mnohá specifika. Proto je třeba konzultovat aktuální metodologickou literaturu k vybranému typu online výzkumu, jejíž objem se s každým rokem neustále zvětšuje (srov. Fielding, Lee, Blank 2017).

Shrnutí

- Mnoho informací, které můžeme použít v rámci sociálněvědního výzkumu pro zodpovězení výzkumných otázek, není potřeba vytvářet s využitím například rozhovorů či pozorování, protože již existují. Vytvořili je jiní sociální aktéři i výzkumníci.
- Možné zdroje dat v nevtíravých výzkumných přístupech jsou: institucionální zdroje dat, zdroje dat osobní povahy, mediální zdroje dat, literární a umělecké texty, vizuální/ikonografické zdroje dat, zvukové a/nebo hudební zdroje dat, audiovizuální zdroje dat, hmotné zdroje dat, virtuální zdroje dat, sekundární data.
- Zdroje dat můžeme rozlišovat dle povahy zdrojů (institucionální, osobní, sekundární), dle povahy dat (vizuální, zvukové, audiovizuální), dle média přenosu (tištěné, na zvukovém či zvukově obrazovém nosiči, virtuální).
- Data v nevtíravých výzkumných přístupech lze využít jako: základní empirický materiál, zdroj kontextových poznatků o zkoumaném fenoménu, pomocný materiál při tvorbě dat s využitím jiných technik sběru dat, doplnění dat z jiných zdrojů.
- Výhody využití již existujících dat ve výzkumu jsou: nereaktivnost, tzn., že použitá data nejsou ovlivněna procesem výzkumu, možnost rozšíření pole výzkumu, potažmo možnost specifického zacílení výzkumu, posílení kvality výzkumu, z hlediska etiky výzkumu výzkumný proces méně zatěžuje aktéry výzkumu, výzkumník nemusí řešit některá z etických dilemat spojená s realizací výzkumu.
- Využití nevtíravých přístupů má i své limity: ne vždy jsou k dispozici informace o kontextu a cíli vzniku dat, data nepřinášejí vždy dostatečnou odpověď na výzkumnou otázku či potřebná data nemusí být přístupná.

- Výzkumný proces s využitím nevtíravých přístupů začíná volbou teoreticko-epistemologických východisek výzkumu a formulací výzkumného problému / výzkumných otázek. V rámci vyhledávání využitelných zdrojů je potřeba zhodnotit možnosti jejich využití pro výzkum a společně s tím také provést tzv. kritiku zdrojů dat se zaměřením na informace o kontextu zdrojů. Následně je proveden některý z analytických postupů (např. obsahová, diskurzivní, narativní analýza).

Doporučená literatura

Fielding, N. G., Lee, R. M., Blank, G. (eds.). 2017. *The SAGE Handbook of Online Research Methods*. London: SAGE.

Himl, P. 2015. Mezi papírem a webem. Historiografické zdroje a zásady práce s nimi. In: Himl, P., Tuček, J., a kol. *Texty k historickému prosemináři FHS UK*. Praha: FHS UK, s. 11–28.

Krejčí, J., Leontiyeva, Y. (eds.). 2012. *Cesty k datům. Zdroje a management sociálněvědních dat v České republice*. Praha: SLON.

Sedláková, R. 2015. *Výzkum médií. Nejužívanější metody a techniky*. Praha: Grada.

Webb, E. J., Campbell, D. T., Schwartz, R. D., Sechrest, L. 2000. *Unobtrusive Measures*. Thousand Oaks: SAGE.